

Józef Krzysztof Gierowski

Rola i znaczenie psychologicznej ekspertyzy typologicznej w praktyce organów ścigania

Palestra 50/1-2(565-566), 71-83

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rola i znaczenie psychologicznej ekspertyzy typologicznej w praktyce organów ścigania

1. WPROWADZENIE

Współczesną kryminalistykę określa się jako naukę o taktycznych zasadach i sposobach oraz technicznych metodach i środkach wykrywania, zabezpieczania, badania i wykorzystywania wszelkich źródeł informacyjnych i informacji o osobach oraz zdarzeniach i ich okolicznościach (Adamczak, Hanausek, Jarosz 1971). Tak sformułowana definicja kryminalistyki określa jej przedmiot i zakres, przesądzając równocześnie o jej interdyscyplinarnym i kompleksowym charakterze. Można przy tym przyjąć, iż kryminalistyka w sensie ogólnym obejmuje wszystkie dyscypliny wykorzystywane do szeroko rozumianego postępowania przygotowawczego (śledztwa czy dochodzenia). Dyscypliny te są niezwykle zróżnicowane pod względem dorobku, metod, a nawet celów częściowych (Widacki 1999). Głównym celem praktycznym poczynań kryminalistycznych jest znalezienie sprawcy czynu zabronionego, a następnie zebranie przeciwko niemu dowodów winy. Mówiąc nieco inaczej, kryminalistyka to dyscyplina naukowa, która formułuje i opisuje taktyczne zasady uzyskiwania materiału do identyfikacji sprawcy.

Wśród różnorodnych dyscyplin naukowych wykorzystywanych w kryminalistyce szczególną rolę pełni psychologia. Dostarczyć ona może nadzwyczaj przydatnych dla kryminalistyki danych, które rozpatrywać można w trzech podstawowych płaszczyznach: wykrywczej, rozpoznawczej i dowodowej. Intensywny rozwój tych metod i zasad psychologii, które z wielkim powodzeniem wykorzystywane są w postępowaniu przygotowawczym, doprowadził do wyodrębnienia nowego działu psychologii sądowej – psychologii śledczej.

2. PRZEDMIOT I ZAKRES BADAŃ PSYCHOLOGII ŚLEDCZEJ

W ostatnich latach obserwuje się wzrost przestępczości związanej ze stosowaniem przemocy. Jednocześnie sprawcy niektórych typów przestępstw agresywnych, np. zabójstw – wielokrotnych, seryjnych czy na tle seksualnym, sprawiają coraz poważniejsze trudności wykrywcze i w związku z tym organy ścigania zwracają się coraz częściej do biegłych o pomoc w określeniu sylwetki psychologicznej poszukiwanego sprawcy (tzw. typowanie).

Jak już wspomniano, powyższy problem związany jest bezpośrednio z rozwojem nowego działu psychologii sądowej – psychologii śledczej. Dziedzina ta rozwija się intensywnie w ostatnich latach na świecie, zarówno w ośrodkach akademickich, jak i w instytucjach bezpośrednio związanych z praktyką ścigania przestępstw. Termin **psychologia śledcza** został po raz pierwszy użyty przez Davida Cantera, profesora psychologii Uniwersytetu w Liverpoolu, z końcem lat 80. Najogólniej biorąc, zajmuje się ona wykorzystaniem wiedzy psychologicznej dla celów postępowania przygotowawczego. Powszechnie przyjmuje się, iż w zakres psychologii śledczej wchodzi trzy podstawowe grupy problemów:

1. Psychologiczne zasady prowadzenia dochodzenia lub śledztwa, a zatem problemy związane z podejmowaniem decyzji, uzyskiwaniem informacji od osób podejrzanych i świadków, stosowaniem określonych strategii śledczych.

2. Wiedza o zachowaniach przestępczych, w tym zwłaszcza teorie wyjaśniające związek pomiędzy osobowością a popełnionym czynem.

3. Metodologia zbierania i analizy danych odnoszących się do określonego przestępstwa.

Dla problematyki wymienionej w pierwszym punkcie istotne znaczenie mają zwłaszcza osiągnięcia **psychologii zeznań i wyjaśnień**.

Zachowania przestępcze od wielu lat są przedmiotem badań w psychologii i psychiatrii sądowej. Tradycyjnie były one związane przede wszystkim z oceną stanu psychicznego sprawców w chwili dokonania przestępstw w celu ustalenia stopnia poczytalności czy wypowiedzenia się o motywach działania przestępczego. Z osiągnięć psychologii w tym zakresie istotne są zwłaszcza badania nad procesami motywacyjnymi u przestępców, pozwalające na wypowiedzenie się o rozumieniu znaczenia czynu przez sprawcę i możliwościach kontrolowania swojego zachowania. Dla wyjaśnienia motywów zachowania przestępczego duże znaczenie mają badania nad uwarunkowaniami agresji oraz mechanizmami działania w grupie.

Trzecia grupa zagadnień wchodzących w zakres psychologii śledczej jest związana z ustaleniem **specyficznej metodologii zbierania i analizy danych odnoszących się do określonych przestępstw**. Badania te mają znaczenie zwłaszcza dla typowania nieznanymi sprawców poważnych przestępstw, a więc do tzw. profilowania psychologicznego, które zajmuje w psychologii śledczej szczególne miejsce. Ten obszar badań, intensywnie rozwijany w ostatnich latach w wielu krajach, także

i w Polsce, zakłada interdyscyplinarne podejście do zagadnienia, wiąże bowiem ściśle psychologię z kryminalistyką.

Podstawową metodą psychologii śledczej jest analiza tych wszystkich ujawnionych w toku śledztwa lub dochodzenia śladów zdarzenia i zebranych dowodów, które podlegają ocenie psychologicznej i pozwalają na sformułowanie sądów dotyczących osoby sprawcy oraz zabezpieczenia materiału dowodowego (Canter 1993, 1994, Ressler i in. 1993).

3. PROFILOWANIE – PODSTAWOWE ZASADY I POJĘCIA

Szczególne miejsce w psychologii śledczej zajmuje właśnie typowanie sylwetki psychologicznej niewykrytych sprawców przestępstw, tzw. profilowanie (profiling).

Podstawowym założeniem metodologicznym, na którym można się oprzeć planując badania nad profilowaniem, jest twierdzenie, dość oczywiste z psychologicznego punktu widzenia, iż jak w każdym działaniu, tak i w zachowaniu przestępnym człowiek przejawia swoje indywidualne cechy. Odzwierciedlają się one często w efektach i śladach jego działania. Na podstawie sposobu działania i pozostawionych śladów można więc wnioskować o indywidualnych właściwościach psychofizycznych sprawcy, w tym szczególnie o jego osobowości i procesach motywacyjnych.

Zgodnie z zasadami psychologii śledczej **profilowanie to dochodzenie do krótkiej, dynamicznej charakterystyki związanej z najważniejszymi cechami nieznanego sprawcy i przejawy jego zachowań** (Ault 1986, Canter 1990, 1993, 1994, Edelbacher 1993, Ressler i in. 1990, 1993, 1995, Ressler 1997).

Warto w tym miejscu poświęcić nieco więcej uwagi relacjom, jakie zachodzą pomiędzy dwoma pojęciami najczęściej spotykanymi w literaturze naukowej dotyczącej procesu tworzenia sylwetki psychofizycznej nieznanego sprawcy przestępstwa – profilowaniem i typowaniem. I tak profilowanie i typowanie można traktować, zgodnie z potocznym znaczeniem obu pojęć, jako synonimy. Precyzując jednak ich znaczenie można przyjąć, iż profilowanie to proces identyfikacji lub próba identyfikacji i opisu wartości określonych wymiarów czy cech osobowościowych, psychopatologicznych itp. sprawcy. Efektem powyższego procesu jest stworzenie konkretnego profilu poszukiwanego przestępcy. Typowanie dotyczy natomiast procesu dopasowywania stworzonego już profilu do danej populacji, wytypowania z niej osób, które do niego pasują. Należy przy tym jasno podkreślić, iż w procesie profilowania nigdy nie uda się stworzyć profilu, który wskazałby konkretną osobę. Profil zawsze dotyczyć będzie mniejszej lub większej grupy osób. Ekspertyza sądowa, której przedmiotem jest profil poszukiwanego sprawcy, nie będzie więc nigdy mogła mieć charakteru konkretnego dowodu potwierdzającego lub wykluczającego sprawstwo określonego człowieka, w najlepszym wypadku stanowić będzie jedynie poszlakę. Ma natomiast olbrzymią wagę w planowaniu i podejmowaniu tych

działań operacyjnych, które zmierzają do wykrycia i wskazania poszukiwanego sprawcy, a także ujawnienia i zabezpieczenia dowodów w konkretnej sprawie. Można więc powiedzieć, że dopiero podjęte czynności śledcze odnośnie do grupy ludzi, których udało się wytypować za pomocą profilu, mogą doprowadzić do konkretnego przestępstwa.

Cechy najbardziej wyróżniające daną osobę z populacji będą mieć dwójaki charakter. Pierwszą będzie ilość oraz jakość tych wymiarów i cech sprawcy, które są bardzo rzadkie lub których natężenie jest bardzo rzadkie. Druga to niepowtarzalny układ wymiarów. Pomimo że wartości poszczególnych zmiennych opisujących sprawcę mogą nie odbiegać od szeroko rozumianej przeciętnej, to jednak ich konfiguracja może być wyjątkowa. Kapitalne znaczenie w profilowaniu ma kwestia częstotliwości występowania opisanych w profilu zmiennych i cech opisujących poszukiwanego sprawcę w odniesieniu do populacji ujmowanej w zależności od jej generalnego czy lokalnego charakteru. Typowanie sprawcy będzie więc całkiem inaczej przebiegać w zależności od tego, jak duża będzie owa populacja oraz na ile da się uwzględnić pewne specyficzne i lokalne jej cechy (np. przedział wieku, ograniczenie terytorialne czy zawodowe).

Z uwagi na fakt, iż proces profilowania posiada swoją specyficzną metodykę, polegającą na selekcji danych o przestępstwie i ich analizie, prowadzących do określenia cech sprawcy, prace nad programami profilowania rozpoczynano najczęściej od konstruowania specjalnych kwestionariuszy zawierających dane dotyczące sprawcy, ofiary i czynu. W pracach nad konstruowaniem kwestionariuszy wykorzystywano zazwyczaj – oprócz metod opracowywanych dla potrzeb konkretnych, własnych badań – również wykazy zmiennych stosowanych w badaniach prowadzonych przez policję amerykańską (Ressler 1997, Osterburg, Ward 1992) oraz policję kanadyjską (Johnson 1994). Służyły one tworzeniu profilu nieznanego i poszukiwanego sprawcy w oparciu o bardzo szczegółową analizę informacji obejmujących wszelkie możliwe dane o przebiegu zdarzenia, jego okolicznościach, a także o ofierze i jej cechach.

U podstaw tworzonych w ten sposób baz danych stało założenie, że ludzie o podobnym typie osobowości przejawiają podobne wzorce zachowań. Wiedzę o tych wzorcach można więc wykorzystać w konkretnym przestępstwie do wytypowania potencjalnej grupy podejrzanych (Jackson, Bekerian 1997).

Baza danych użyteczna dla celów profilowania sprawców winna pełnić trzy podstawowe funkcje. Pierwszą z nich można nazwać **funkcją eksploracyjną**. Polega ona na przykład na tym, że dla określonej podgrupy zabójców poszukuje się charakterystycznych i specyficznych dla nich cech osobowości, zaburzeń psychopatologicznych, wzorców zachowania, a także bardziej stałych mechanizmów opisujących *modus operandi*. Funkcja ta polega więc na tworzeniu możliwie precyzyjnych i pełnych opisów dotyczących relacji pomiędzy zmiennymi uwzględniającymi psychofizyczne cechy sprawcy i jego motywację, z jednej strony, a sposobem przestępnego działania, z drugiej.

Funkcja identyfikacyjna jest ściśle związana z wykrywczymi zadaniami profilowania. Opiera się ona na założeniu, iż na podstawie zarchiwizowanych spraw, w których znany był sprawca, można szukać podobieństw lub nawet identycznych elementów w przypadkach zabójstw z nieznanym sprawcą i w ten sposób próbować je z pewnym prawdopodobieństwem połączyć z określoną osobą. Można też łączyć podobne, nierozwiązane sprawy jako czyny tego samego sprawcy.

Funkcja weryfikacyjna polega na testowaniu hipotez tworzonych przez osoby zawodowo zajmujące się profilowaniem, a więc na próbie odpowiedzi na pytanie, na ile stworzony już profil jest zgodny z zebranymi i usystematyzowanymi w bazie danych informacjami o podobnych sprawach i ich okolicznościach (Rumszewicz 2002).

4. PSYCHOLOGICZNE PODSTAWY PROCESU PROFILOWANIA

Wśród osób zajmujących się teorią i praktyką profilowania przeważa pogląd, iż z racji swojego wykształcenia i przygotowania zawodowego szczególnie przydatną dla profilowania i typowania wiedzę posiadają psychologowie. Wiedza ta umożliwia w szczególności taką interpretację dowodów z miejsca zdarzenia, która pozwala na ich podstawie na określenie typu osobowości sprawcy (Gudjonsson i Copson 1997). W trakcie sporządzania portretu psychologicznego domniemanego sprawcy psycholog musi odpowiedzieć na trzy pytania: co stało się na miejscu przestępstwa, jakiego typu osoba mogła popełnić taki czyn oraz jakie są najbardziej prawdopodobne cechy osobowości takiej osoby. Udział psychologa w śledztwie jest szczególnie użyteczny w sytuacji, gdy nie ma powiązania między ofiarą a sprawcą (jak ma to często miejsce w przypadku gwałtów i zabójstw seryjnych). Liczba możliwych sprawców i poszlak jest wówczas tak duża, że pomyślne rozwiązanie sprawy przez policję może okazać się bardzo trudne i czasochłonne. Jednakże bez względu na to, jak „dziwaczne” może się wydawać przestępstwo, liczba możliwych motywów, jakimi kierował się sprawca, jest ściśle ograniczona i można rozpoznać leżące u ich podstaw schematy zachowań (Jackson i Bekarian 1997).

Holmes i Holmes (1996) uważają, że podstawowym celem profilowania jest nie tylko społeczna i psychologiczna ocena sprawcy, ale także psychologiczna ocena przedmiotów należących do podejrzanego sprawcy, a wreszcie – sugerowanie najlepszych strategii przesłuchiwanie go. Autorzy ci zwracają uwagę, że poza podstawowymi informacjami dotyczącymi najistotniejszych psychologicznych i społecznych cech osoby sprawcy profil powinien zawierać także jego rasę, wiek, rodzaj wykonywanego zawodu, wyznanie religijne, stan cywilny oraz poziom wykształcenia. Informacje te mają pomóc zawęzić zakres prowadzonego przez policję śledztwa, co powinno znacznie przyspieszyć rozwiązanie sprawy.

W Stanach Zjednoczonych osoba sporządzająca profil niejednokrotnie rozpoczyna od wstępnego przyporządkowania sprawcy do jednej z dwóch kategorii

przestępstw zorganizowanych lub dezorganizowanych (Canter 1994, Holmes i Holmes 1996, Ressler 1997). Jak pisze Ressler, sprawca niezorganizowany pozostawia za sobą miejsce przestępstwa sugerujące „panikę, strach, irracjonalność i niedojrzałość” (*op. cit.*, s. 40), a jego zbrodnia nie jest zaplanowana. Natomiast miejsce zbrodni wskazujące na zdolność planowania, inteligencję, doświadczenie, dojrzałość oraz chłód emocjonalny sugeruje, że zabójca należał do typu zorganizowanego. Przyporządkowanie zabójcy do jednego z tych typów stanowi punkt wyjścia do budowania szczegółowego portretu psychologicznego sprawcy. U podstaw tego podziału leży założenie, że styl zachowania prezentowany przez sprawcę na miejscu zbrodni pokrywa się z jego sposobem postępowania na co dzień: zabójca niezorganizowany nie potrafi zaplanować i uporządkować swojego codziennego życia, jest niechlujny i niestabilny psychicznie. Jego przeciwieństwem jest osoba zorganizowana – jest opanowana, wszystko w jej życiu jest starannie zaplanowane, jest schludna, a jej otoczenie jest pedantycznie uporządkowane (Holmes i Holmes 1996). Sporządzony przez FBI powyższy dychotomiczny podział sprawców zabójstw i gwałtów na przestępców zorganizowanych i dezorganizowanych był wielokrotnie krytykowany. Zarzucano mu zarówno wątpliwe podstawy teoretyczne, brak szerszych badań nad rzetelnością i trafnością przyjętej typologii, jak i niezadowalającą empiryczną weryfikację całej koncepcji. Podstawowym argumentem była przy tym mała liczebność przebadanej populacji, w oparciu o którą podjęto próbę sformułowania bardziej ogólnych wniosków (zbadano 36 seryjnych zabójców seksualnych i 41 seryjnych gwałtocieli). Pomimo tej krytyki wiele powstających w innych krajach programów profilowania psychologicznego tworzonych było w znacznym stopniu na podstawie omawianej koncepcji. Okazała się ona bowiem, pomimo ewidentnych mankamentów i słabości metodologiczno-teoretycznych, bardzo przydatna praktycznie.

Dość powszechnie uważa się, że proces profilowania nie jest jednolity i profil tego samego sprawcy różniłby się w zależności od podejścia stosowanego przez osobę tworzącą profil oraz różnic kulturowych, które należy uwzględnić podczas procedury typologicznej (Jackson, Bekerian 1997). Główne różnice w procesie profilowania polegają na odmiennej metodologii analizy zachowania przestępcy. W literaturze spotkać można podejścia, które opierają się na pojęciach i technikach podobnych do tych, które stosuje się w psychologii eksperymentalnej (np. weryfikacja hipotez, statystyczna analiza bazy danych). Niektórzy badacze uważają, że jest to podejście naukowe i jako takie jest jedynie słuszne (Canter 1994, Canter, Heritage 1990). Alternatywą jest metodologia oparta na pojęciach wypracowanych przez psychologię kliniczną i psychiatrię sądową uwzględniających na przykład wagę nieświadomych procesów psychicznych sprawcy. Wnioskowanie o związkach między osobowością a zachowaniem jest tu tworzone w oparciu o wielokrotne obserwacje pojedynczych przypadków, a nie na podstawie statystycznej generalizacji wielu obserwacji na populację. Wydaje się, iż istnieje możliwość potraktowania obu metodologicz-

nych podejść nie jako alternatywne, lecz komplementarne. Taki eklektyczny model profilowania stosowany jest od lat w Zakładzie Psychologicznym Instytutu Ekspertyz Sądowych w Krakowie.

Integralną część profilowania stanowią dla psychologa przypuszczenia dotyczące stałych mechanizmów osobowościowych poszukiwanego sprawcy, stanu psychicznego *tempore criminis* oraz hipotetycznego przebiegu jego procesów motywacyjnych leżących u podstaw analizowanych czynów. Odtworzenie wszystkich wspomnianych grup zmiennych możliwe jest dopiero po wcześniejszej rekonstrukcji, w sposób możliwie dokładny i chronologiczny, przebiegu zachowania sprawcy w jego zewnętrznym, behawioralnym wymiarze.

Zmienne osobowościowo-motywacyjne są czynnikami, które nie zawsze bezpośrednio określają cechy osobowości czy też jej mechanizmy w sposób wyróżniający poszukiwanego sprawcę spośród innych ludzi. Ich ustalenie może jednak skutecznie służyć m.in. do tworzenia psychologicznego obrazu zdarzenia, jego weryfikacji czy też ustalenia przebiegu procesów motywacyjnych sprawcy.

Istnieją cechy i stany psychiczne, których związek z informacjami uzyskanymi z miejsca zdarzenia jest ewidentny i bezpośredni. I tak wykryte ślady mogą stanowić podstawę do różnicowania instrumentalnych i emocjonalnych aspektów przestępnej agresji sprawcy, mogą wskazywać na jego silne pobudzenie emocjonalne i motoryczne, złość, wściekłość czy też takie zaburzenia świadomości, jak jej zawężenie czy znaczne ograniczenie. W niektórych przypadkach okoliczności zdarzenia mogą również jednoznacznie wskazywać na rolę czynników seksualnych w genezie czynu lub też jego ekonomiczno-rabunkową motywację. Zdarza się, że jest również możliwe hipotetyczne określenie stopnia samokontroli, z jaką działał sprawca, poziomu popędowo-emocjonalnego czy też poznawczego jego czynności, a także stopnia, w jakim zaplanował i zrealizował swoje działania. Ustalenia takie mogą dawać podstawy chociażby do wnioskowania o zachowaniu sprawcy przed i po dokonaniu przestępstwa i przyczynić się do rozróżnienia, czy należy on do sprawców dobrze zorganizowanych, czy też zdezorganizowanych (Ressler 1993).

Hipotetyczne odtworzenie przebiegu procesów motywacyjnych sprawcy jest zazwyczaj bardzo skomplikowane, gdyż z jednej strony wymaga przeanalizowania dużej ilości przesłanek w postaci śladów przestępstwa, okoliczności zdarzenia, wyników ekspertyz, zeznań świadków, a z drugiej strony – także dużego doświadczenia klinicznego, wiedzy o psychopatologii oraz praktyki sądowo-opiniotawczej. Podkreślić w tym miejscu należy, iż określenie tylko jednego motywu działania sprawcy przy określaniu jego sylwetki jest dużym uproszczeniem. Współczesna psychologia już dawno odstąpiła od posługiwania się pojęciem „motywu” jako czynnika inspirującego, regulującego i ukierunkowującego zachowanie ludzkie. Dziś mówi się raczej o procesie motywacyjnym jako nadzwyczaj złożonym psychicznym zjawisku regulacyjnym, uwzględniającym szereg zmiennych wewnętrznych (osobowościowych) i zewnętrznych (sytuacyjnych) prowadzących do realiza-

cji określonego celu przez człowieka. Nie zawsze jest to proces w pełni uświadamiany przez sprawcę (Gierowski 1989).

Większość czynów przestępnych charakteryzuje więc polimotywyjność. I tak potrzebie pobudzenia czy też zaspokojenia popędu seksualnego towarzyszyć może realizowanie potrzeby władzy, podtrzymania własnej wartości, dominacji czy też powstająca często doraźnie w trakcie zdarzenia chęć posiadania wartościowych przedmiotów ofiary lub jej rzeczy osobistych (nierzadko z motywów patologicznych). Również sprawcy, w przypadku których rabunkowy motyw działania wydaje się wiodący czy jedyny, okazują się niejednokrotnie skłonni do przekraczania granic agresji instrumentalnej np. w postaci dręczenia czy też torturowania ofiary, a więc zachowań *stricte* sadystycznych (Dietz, Hazelwood 1993, Douglas, Munn 1993, Hazelwood 1987, Hazelwood, Douglas 1980, Gierowski i inni 1994). Wskazanie głównego motywu działania sprawcy może więc być utrudnione, pomimo że pozostawione przez sprawcę ślady pozornie na taki motyw wskazują jednoznacznie.

Na szczególną uwagę przy odtwarzaniu mechanizmów motywacyjnych sprawcy zasługuje rozważenie możliwości działania sprawcy w grupie. Pewne prawidłowości psychologii małych grup społecznych działają już w sytuacji, gdy przestępstwa dokonuje dwóch sprawców. Ustalenie tego faktu jest niezmiernie ważne, gdyż działanie w małej grupie społecznej uruchamia specyficzne mechanizmy psychologiczne, które mają istotny wpływ na zachowanie poszczególnych członków grupy. Dotyczy to na przykład podobieństwa postrzegania i interpretowania faktów, sposobu myślenia, a w konsekwencji ujednoczenia zachowania. Równie ważne znaczenie może mieć zjawisko **facylitacji społecznej**, zgodnie z którym działanie w grupie ułatwia sprawcy dokonanie czynów, których sam nie byłby w stanie dokonać (Domachowski 1983). Tak więc gdy z zebranych w toku postępowania informacji wynika, że poszukiwanych sprawców zdarzenia jest co najmniej dwóch, psychologiczna analiza zmierzająca do odtworzenia sylwetek osobowościowych sprawców i ich motywacji musi uwzględniać specyfikę działania sprawcy w grupie, często całkiem odmienną od działania indywidualnego.

Typowanie sprawcy przestępstwa jest procesem składającym się z kilku etapów, zakładającym możliwość weryfikacji stawianych hipotez w zależności od aktualnego stanu śledztwa i dopływu nowych informacji. Proces ten jest podstawą modelu działań zmierzających do stworzenia warunków, w których profilowanie będzie skuteczne. Model taki wymaga zastosowania techniki komputerowej oraz opracowania możliwie szerokiej bazy danych uwzględniających polskie realia. Można się przy tym zastanawiać, czy technika komputerowa jest w stanie zastąpić doświadczenie kliniczne i wiedzę biegłego sporządzającego opinię typologiczną. Wydaje się, iż powyższy dylemat jest pozorny. Technika, doświadczenie i intuicja zdają się mieć charakter komplementarny, nie zaś alternatywny. Dopiero uwzględnienie wszystkich powyższych elementów pozwala na możliwie trafne i rzetelne wywiada-

nie się biegłego z oczekiwań, jakie stawiają przed nim instytucje ścigania i wymiaru sprawiedliwości.

5. ODTWARZANIE SYLWETKI PSYCHOLOGICZNEJ OSOBY NIEŻYJĄCEJ

Tworzenie profilu nieznanego sprawcy przestępstwa to jedno z podstawowych i najbardziej spektakularnych zadań, które w ramach metodologii opracowanej przez psychologię śledczą podejmować może biegły psycholog sądowy. Sporządzona przez niego pisemna opinia odgrywać przy tym może istotną i ważną rolę w ukierunkowywaniu zarówno działań operacyjnych, jak i procesowych. Podobne zadanie wykonuje biegły, gdy w postępowaniu karnym w sprawie gwałtowej śmierci zachodzi potrzeba odpowiedzi na pytanie, czy zgon nastąpił na skutek nieszczęśliwego wypadku, zamachu samobójczego, czy też pozostaje w związku z naruszeniem prawa bądź to na skutek zabójstwa, bądź doprowadzenia do samobójstwa. Rozstrzygnięcie powyższych problemów wymaga często psychologicznej analizy sytuacji, w której doszło do śmierci, a także odtworzenia sylwetki psychologicznej zmarłego, jego stanu psychicznego w okresie poprzedzającym zgon (Czere-derecka 2002).

Jeśli istnieje wątpliwość co do przyczyny śmierci, naturalnym i konsekwentnym etapem rozważań staje się ustalenie ewentualnych motywów samobójstwa, a w przypadku braku podstaw do ich określenia, rozważenie psychologicznych przesłanek do wskazania innej wersji tego wydarzenia, na przykład sugerującej czy też uprawdopodobniającej zabójstwo lub nieszczęśliwy wypadek.

W przypadku przyjęcia wersji samobójstwa odtworzenie sylwetki psychologicznej zmarłego staje się punktem wyjścia do ustalenia sposobu, w jaki przeżywał on swoją sytuację, oraz jego relacji z innymi ludźmi, którzy mogli odegrać istotną rolę w podjęciu decyzji o pozabawieniu się życia. Procedura badawcza w sprawach omawianego typu przypomina nieco sporządzanie opinii typologicznej, a więc profilowanie. Biegły musi poddać analizie cały zgromadzony materiał na temat osoby i osobowości zmarłego, historii jego życia oraz okoliczności poprzedzających jego śmierć. Może zaistnieć potrzeba przeprowadzenia wywiadu psychologicznego z osobami dobrze znającymi zmarłego, na przykład jego bliskimi. Szczególne znaczenie w badaniu odgrywa analiza wytworów działania i dokumentów osoby zmarłej.

Zdobyte informacje na temat osobowości i stanu psychicznego osoby zmarłej pozwalają na ustalenie lub wykluczenie motywów podjęcia decyzji o samobójstwie, a następnie odniesienie ich do okoliczności śmierci. Powyższa analiza jest podstawą do przedstawienia najbardziej prawdopodobnych, od strony psychologicznej, wersji przebiegu wydarzeń, które doprowadziły do zgonu, a także wskazania potencjalnego udziału oceny lub wpływu innych osób. Jest oczywiste, iż ostateczne wnioski opinii będą formułowane różnie pod względem swej kategoryczności. Zależać to będzie przede wszystkim od obszerności analizowanego materiału.

6. EKSPERTYZY TYPOLOGICZNE – OCENA KRYMINALISTYCZNA I WARTOŚĆ DOWODOWA

Wspomniano już we wstępie, iż realizowane w ramach podstawowych zadań psychologii śledczej czynności badawcze biegłego odgrywać mogą w toczącym się postępowaniu istotną rolę kryminalistyczną i procesową. I tak przede wszystkim można im przypisać ważny walor wykrywczy i rozpoznawczy. Ustalenie współzależności pomiędzy charakterem czynu a związanymi z funkcjonowaniem osobowości skłonnościami i gotowością do określonych zachowań ma ważny walor wykrywczy, umożliwiający typowanie sprawcy w oparciu o dane odnoszące się jedynie do czynu i jego okoliczności. Stanowiąc one mogą również kryterium pomocnicze do weryfikacji tych elementów wersji zdarzenia, których przedmiotem jest analiza relacji pomiędzy osobowością podejrzanego a prawdopodobieństwem dopuszczenia się przez niego konkretnego czynu przestępnego. Chodzi więc zarówno o odpowiedź na pytanie, kto mógł popełnić określony czyn (płaszczyzna wykrywcza), jak również o to, czy i jak duże jest prawdopodobieństwo, iż konkretny podejrzany jest rzeczywiście poszukiwanym sprawcą (płaszczyzna rozpoznawcza). Ostatnie z pytań jest ściśle związane z tymi zadaniami i czynnościami kryminalistycznymi, które polegają na identyfikacji sprawcy przestępstwa z podejrzanym. Można więc mówić także o identyfikacyjnej roli i zadaniach zarówno psychologii śledczej jak i, bardziej konkretnie, ekspertyzy typologicznej.

Role wykrywcza i rozpoznawczo-identyfikacyjna pozostają niejednokrotnie, w świetle doświadczeń i praktyki opiniodawczej, w ścisłym, przyczynowym związku. Ma to na przykład miejsce w sytuacji, gdy na skutek czynności dochodzeniowo-śledczych i operacyjno-rozpoznawczych udało się wytypować konkretnego kandydata na sprawcę, a podstawą podjętych działań była psychologiczna opinia typologiczna i sporządzony profil poszukiwanego sprawcy. Nowa sytuacja pozwala radykalnie ograniczyć populację kandydatów na sprawcę, podjąć szereg działań operacyjnych, których zadaniem będzie zgromadzenie większej ilości informacji o konkretnej osobie, jej życiu i osobowości, zwyczajach, manifestowanych zaburzeniach psychopatologicznych itd. W efekcie dojść może do postawienia biegłemu kolejnego pytania. Tym razem chodzić będzie nie o ogólny profil sprawcy, lecz o to, na ile wskazany, konkretny człowiek odpowiada psychologicznej sylwetce poszukiwanego. Trafność takiej diagnozy może być przy tym nieporównywalnie większa, istnieje bowiem możliwość sięgnięcia do nowych i szerszych informacji o konkretnym człowieku, a w niektórych sytuacjach poddania go bezpośredniemu badaniu psychologicznemu. Sporządzona na podstawie badania opinia odgrywa zazwyczaj szalenie istotną rolę identyfikacyjną. Posiadać może także znaczenie dowodowe, stanowiąc istotną poszlakę.

W omawianej sytuacji rysuje się także możliwość zintensyfikowania czynności i zadań konsultacyjnych. Prowadzący śledztwo lub dochodzenie ma bowiem możliwość uzyskania psychologicznego wsparcia i konsultacji w podejmowaniu różnych

czynności operacyjnych i procesowych, zwłaszcza tych, które dotyczą taktyki i strategii w postępowaniu ze sprawcą, sposobów i form porozumiewania się i komunikowania z nim, czy też doboru adekwatnych do jego osobowości technik przesłuchiwania.

Podobnie jak w przypadku ekspertyz typologicznych przedstawia się kryminalistyczna wartość tych opinii psychologicznych, które sporządzane są w związku z wyjaśnianiem okoliczności nagłej śmierci. Opinie takie mogą wskazywać na przykład na duże prawdopodobieństwo popełnienia przestępstwa, zawierać pewne sugestie dotyczące sprawstwa, ukierunkowywać konkretne czynności operacyjne i procesowe. Ich wykrywcze i identyfikacyjne znaczenie trudno więc przecenić.

Problem wartości dowodowej typologicznej opinii psychologicznej pozostaje w bezpośrednim związku z pojęciem **identyfikacji kryminalistycznej**. Identyfikacja kryminalistyczna to ustalenie relacji tożsamości przedmiotu lub klasy przedmiotów (reprezentowanych przez cechy śladu) i cechy jego wzorca oraz wykazanie tożsamości osoby (lub rzeczy) podejrzanej o udział w zdarzeniu z tą osobą (lub rzeczą), która pozostawiła badany ślad. **Cechą** jest element odróżniający lub charakteryzujący pod jakimś względem osoby lub przedmioty, ich czynności i stany oraz procesy lub zjawiska zachodzące w otaczającej rzeczywistości. Dla identyfikacji kryminalistycznej szczególnie ważne są tzw. cechy swoiste i diagnostyczne. Za **cechy swoiste** uważa się cechy przysługujące wszystkim przedmiotom danego rodzaju i tylko im. Za **diagnostyczne** zaś, własności szczególnie wyraźne, ułatwiające rozpoznanie przedmiotu danego rodzaju wśród innych. Można najogólniej stwierdzić, iż identyfikacja kryminalistyczna jest ustaleniem relacji tożsamości cech śladu i wzorca. Rozróżnia się przy tym **identyfikację indywidualną** oraz **identyfikację grupową** (Widacki 1999). W pierwszym przypadku wskazać możemy konkretny przedmiot lub osobę, w drugim jedynie klasę osób (przedmiotów) lub ich kategorie. Nie ulega wątpliwości, iż zdecydowana większość opinii typologicznych, w tym zwłaszcza tych, których ostatecznym efektem jest sporządzenie portretu psychologicznego poszukiwanego, nieznanego sprawcy, spełnia jedynie warunki identyfikacji grupowej. Nie podważa to w niczym jej wartości diagnostycznej i wykrywczej dla toczącego się postępowania przygotowawczego, ogranicza natomiast jej wartość dowodową. Podział czynności na wykrywcze i dowodowe nie ma charakteru normatywnego, a jedynie znaczenie systematyczne i metodyczne. Czynności wykrywcze, które zmierzają na przykład do wytypowania hipotetycznego sprawcy, realizowane są w pierwszych stadiach postępowania, zwanych często fazą wykrywczą. Od momentu, kiedy jest już wytypowany podejrzany, rozpoczyna się ciąg czynności zmierzających do udowodnienia wytypowanemu podejrzanemu winy. Czynności te wymagają określonych form procesowych i określane są jako czynności dowodowe. Podstawowym kryterium omawianego podziału jest cel, którego realizacji służyć mają wyodrębnione typy czynności. I tak w ramach czynności wykrywczych chodzi jedynie o wytypowanie hipotetycznego sprawcy przestępstwa, wystarczy więc jedynie odpowiednie uprawdopodobnienie,

że jest to rzeczywiście ten, który popełnił przestępstwo. Chodzi bowiem o wytypowanie osoby, wokół której zogniskują się późniejsze czynności dowodowe.

Jest wielce problematyczne, na ile ustalenia czynności wykrywczych mogą być później bezpośrednio wykorzystywane w formie czynności dowodowych. Zdarza się tak w praktyce, w sytuacjach gdy przy szczupłości dowodów oskarżenie prezentuje efekty czynności wykrywczych, nazywając je często poszlakami (Widacki 1999). Jest to jednak ryzykowna taktyka dowodowa, rzadko kiedy przynosząca oczekiwany efekt w postaci uznania podejrzanego za osobę winną zarzucanego mu czynu.

Sporządzana zgodnie z podstawowymi zasadami psychologii śledczej opinia typologiczna, w jej najszerszym ujęciu, uwzględniającym osobowość sprawcy, jego *modus operandi*, motywację działania, stan psychiczny w czasie naruszania porządku prawnego, posiada jeden jeszcze, trudny do przecenienia walor procesowy. Dotyczy on nie tyle roli i znaczenia opinii w praktyce organów ścigania, co możliwości uwzględniania i wykorzystywania jej podstawowych tez w kończącym postępowanie karne ostatecznym orzeczeniu sądu dotyczącym winy i kary sprawcy. W uzasadnieniu wyroku sąd zobligowany jest nie tylko do udowodnienia sprawstwa i winy, lecz także do odtworzenia motywacji przestępnego działania skazanego. Opinia typologiczna, mimo iż nie stanowi bezpośredniego dowodu, może okazać się wartościową i przydatną dla sędziego propozycją, pozwalającą na stworzenie spójnego, przekonującego psychologicznie obrazu zdarzenia, zwłaszcza w swoim wewnętrznym, osobowościowo-motywacyjnym wymiarze. Sąd oceniając wartość i wagę poszczególnych dowodów może znaleźć w psychologicznej analizie sprawcy i jego czynu wartościowy materiał, pozwalający na stworzenie pełnego, wieloaspektowego obrazu dokonanego przestępstwa. Powyższa rola opinii typologicznej wykracza zdecydowanie poza omówione wyżej jej wykrywcze, identyfikacyjne i dowodowe role, stanowiąc swoiste psychologiczne tło przestępstwa, uwiarygodniające jego podmiotowe aspekty.

Literatura

- Adamczak S., Hanausek T., Jarosz S. (1971): *Kryminalistyka – zagadnienia wybrane*, Kraków, Wyd. UJ.
- Ault R. L. (1986): NCAVC's research and development program, *FBI Law Enforcement Bulletin*, nr 55(12).
- Canter D., Heritage R. (1990): *A multivariate model of sexual offense behaviour: developments in „offender profiling”*, *The Journal of Forensic Psychiatry*. Vol. 1, No. 2, 185–212.
- Canter D. (1994): *Psychology of Offender Profiling* (w:) Bull R. And Carson D. (eds.): *Handbook of Psychology in Legal Contexts*, Wiley, Chichester.
- Canter D. (1994): *Criminal Shadows. Inside the Mind of the Serial Killer*, Harper Collins Publishers, London.
- Canter D., Larkin P. (1993): *The Environmental Range of Serial Rapists*, *Journal of Environmental Psychology*, nr 13, s. 63–69.
- Czerederecka A. (2002): *Odtwarzanie sylwetki psychologicznej osoby nieżyjącej – ustalenie motywów samobójstwa* (w:) Wójcikiewicz J. (red.): *Ekspertyza sądowa*. Wyd. Zakamycze.

- Dietz P. E., Hazelwood R. B., Warren J. (1990): *The sexually sadistic criminal and his offenses*, Bulletin of the American Academy of psychiatry and the Law, nr 18(2).
- Domachowski W. (1983): *Tendencja do ujednoczenia zachowań jako kryterium orzecznictwa* (w:) Materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji nt. „Współpraca psychologiczno-psychiatryczna w ekspertyzach sądowych” 27–29 maja 1983, Katowice.
- Douglas J. E., Munn C. M. (1993): *The Detection of Staging and Personation at the Crime Scene* (w:) Ressler R. K., Burges A. W., Burges A. G., Douglas J. E.: *Crime Classification Manual*, Simons and Schuster, London.
- Douglas J. E., Munn C. M. (1993): *Modus Operandi and the Signature Aspects of Violent Crime* (w:) Ressler R. K., Burges A. W., Burges A. G., Douglas J. E.: *Crime Classification Manual*, Simons and Schuster, London.
- Edelbacher M. (1993): *Die Erstellung von Taeterprofilen*, Kriminalistik, nr 5.
- Gierowski J. K. (1989): *Motywacja zabójstw*. Wydawnictwo Akademii Medycznej w Krakowie, Kraków.
- Gierowski J. K., Heitzman J., Szymusik A., Zyss T. (1994): *Die Sexualmoerder – Psychopathologie, Personenlichkeit und Motivation*. Forensische Psychologie und Psychotherapie, nr 4, s. 105–118.
- Gudjonsson G.H., Copson G. (1997) (w:) J. L. Jackson i D.A. Bekerian (eds.): *Offender Profiling. Theory, Research and Practice*. John Wiley and Sons, s. 61–76, 191–209.
- Hazelwood R. B. (1987): *Analysing the rape and profiling the offender* (w:) Hazelwood R. B., Burgess A. W.: *Practical Aspects of Rape Investigation*, Elsevier, New York.
- Hazelwood R. B., Douglas J. E. (1980): *The Lust Murderer*, FBI Law Enforcement Bulletin, nr 49(3).
- Holmes R. M., Holmes S. T. (1996): *Profiling violent crimes. An investigative tool*. SAGE Publications.
- Jackson J. L., Bekerian D. A. (eds.) (1997): *Offender Profiling. Theory, Research and Practice*. John Wiley and Sons.
- Jackson J. L., Bekerian D. A. (1997): *Does Offender Profiling a Role to Play?* (w:) Jackson J. L., Bekerian D. A. (eds.): *Offender Profiling. Theory, Research and Practice*. John Wiley and Sons, s. 1–7.
- Osterburg J.W., Ward R. (1992): *Criminal investigation. A Method for Reconstructing the Past*. Anderson Publishing Co, Cincinnati.
- Ressler R. K., Burges A. W., Burges A. G., Douglas J. E. (1993): *Crime Classification Manual*, Simons and Schuster, London.
- Ressler R. K., Burges A., Hartman C. R. (1990): *Criminal profiling from crime scene analysis* (w:) *Criminal investigative analysis sexual homicide*, NCAVC FBI Academy, Quantico.
- Ressler R. K., Burges A., Douglas J. E. (1995): *Sexual Homicide. Patterns and Motives*, Lexington Books, Lexington.
- Ressler R. K. (1997): *Criminal personality profiling*. Z Zagadnień Nauk Sądowych, z. XXXV, 19–41.
- Rumszewicz S. (2002): *Próba znalezienia cech różnicujących zabójców z motywów emocjonalno-afektywnych w celu praktycznego zastosowania w profilowaniu*. Niepublikowana praca magisterska napisana w Zakładzie Psychologicznym IES w Krakowie pod kierunkiem prof. dr. hab. J. K. Gierowskiego.
- Widacki J. (1999): *Kryminalistyka*. Wydawnictwo H. Beck, Warszawa.